

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΕΝΑΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΜΕ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

Μια μέρα, στο τέλος του 17ου αιώνα, στην Πάδοβα της βόρειας Ιταλίας, ένας ηλικιωμένος Κρητικός πήρε χαρτί και μελάνι και άρχισε να καταγράφει στα ιταλικά τις αναμνήσεις του από τον τόπο που μεγάλωσε. Λόγω της προχωρημένης του ηλικίας ο Τζουάνες (Ιωάννης) Παπαδόπουλος είχε αποτραβηχτεί από την ενεργό ζωή και στις ώρες της αναγκαστικής αργίας τού στοιχειώνανε το νου γλυκόπικρες αναμνήσεις: «πιο πρόθυμα θα δεχόμουν την τέχνη της λησμοσύνης παρά τη θύμηση της δυστυχησμένης πατρίδας».¹

Ο Τζουάνες είχε ζήσει την τελευταία εποχή της Βενετοκρατίας στην Κρήτη. Γεννημένος γύρω στα 1618, είχε βιώσει το Κάστρο ή Χάνδακα, το σημερινό Ηράκλειο, όταν ήταν ακόμα σημαντικό εμπορικό και διοικητικό κέντρο, πρωτεύουσα της μεγαλονήσου και θέση-κλειδί στη βενετική θαλασσοκρατία. Είχε μείνει στην πόλη σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής πολιορκίας, που άρχισε το 1648 και τελείωσε με την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς το Σεπτέμβρη του 1669. Ως πρόσφυγας πια, είχε ήδη σκοτώσει αμέτρητες ώρες συντάσσοντας ένα *Χρονικό του Κρητικού Πολέμου* (*Memorie della Guerra di Candia*). Τώρα, αφού δεν μπορούσε να διώξει

1. Ότσιο, φ. ii v. Στην Εισαγωγή, τις Σημειώσεις, τον Πίνακα ελληνικών λέξεων και το Ευρετήριο της παρούσας έκδοσης, όπως και στην ιταλοαγγλική έκδοση (PAPADOPOLI 2007), οι παραπομπές στο Ότσιο αναφέρονται στους αριθμούς φύλλων του χειρογράφου, i(ecto) και v(erso)· τα φ. i και ii βρίσκονται στην αρχή του κώδικα, χωρίς αρίθμηση. Το όνομα του συγγραφέα απαντά με τη μορφή *Τζουάνες* σε αντίγραφα των πιστοποιητικών βαπτίσεως των παιδιών του που δημοσιεύθηκαν από τον LEGRAND (1963: III, 363). Αντιστοιχεί στον βενετσιάνικο τύπο Zuanne που χρησιμοποιείται συνήθως από τον συγγραφέα. Στα ιταλικά το επίθετο απαντά συνήθως στον τύπο Papadopoli.

από το νου του τις αναμνήσεις της χαμένης πατρίδας, αποφάσισε να τις εμπιστευτεί στο χαρτί. Για να υπογραμμίσει τις συνθήκες που τον οδήγησαν να τις καταγράψει, έδωσε στο έργο του τον τίτλο *L'Occio*, που αντιστοιχεί στη λέξη *ozio* στη σημερινή ιταλική ορθογραφία. Με προέλευση από το λατινικό *otium*, η λέξη σημαίνει αργία, έλλειψη δουλειάς, ελεύθερος χρόνος.

Το χειρόγραφο στο οποίο ο Τζουάνες κατέγραψε τις αναμνήσεις του φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Κορρέρ της Βενετίας.² Δεν είναι γνωστό αν έγιναν αντίγραφα· πάντως, αν έγιναν, χάθηκαν ή τουλάχιστο δεν είναι γνωστά στους ερευνητές. Μέχρι τη δεκαετία του 1960 το κείμενο μελετήθηκε ελάχιστα και ουσιαστικά παρέμεινε άγνωστο. Την ίδια τύχη μοιράστηκαν πολλά άλλα χειρόγραφα, που ανακαλύφθηκαν τελικά από τον Νίκο Παναγιωτάκη και άλλαξαν την εικόνα που έχουμε για την ιστορία και τον πολιτισμό της βενετοκρατούμενης Κρήτης.³

Από τον «ελεύθερο χρόνο» του Τζουάνε βγήκε ένα κείμενο εξαιρετικής σημασίας, μια ολοζώντανη περιγραφή της καθημερινής ζωής στην Κρήτη του 17ου αιώνα, φιλτραρισμένη από την έντονη προσωπικότητα του συγγραφέα, με πολλές λεπτομέρειες που δεν υπάρχουν σε άλλες πηγές. Η περιγραφή που μας άφησε αποκτά επιπρόσθετη εγκυρότητα από τη διπλή ιδιότητα του συγγραφέα· γιατί ήταν και γαιοκτήμονας και αξιωματούχος στη Δουκική Καγκελαρία, το κεντρικό όργανο της βενετοκρητικής διοίκησης. Ήξερε καλά τη ζωή των αρχόντων αλλά και των απλών χωρικών της υπαίθρου, ενώ ταυτόχρονα γνώριζε από κοντά την κοινωνία της πρωτεύουσας και την περίπλοκη λειτουργία της κρατικής μηχανής.

Ο Τζουάνες αναφέρεται με ιδιαίτερη νοσταλγία στα καθημερινά προϊόντα της κρητικής γης – τα άφθονα αγριόχορτα, τους νόστιμους χοχλιούς, τα πολλά είδη πουλιών που κάθε χρόνο πέφτανε θύματα των Κρητικών κυνηγών, τις εξαίρετες ποικιλίες λαχανικών και φρούτων, τα περίφημα κρητικά κρασιά. Με νοσταλγία επίσης μιλάει για γραφικά τοπικά έθιμα, όπως οι πορτοκαλοπόλεμοι του καρναβαλιού και οι καλοκαιρινές σερενάτες με τραγούδια και όργανα στους δρόμους του Χάνδακα. Αλλά, παρ' όλη την αγάπη του για τη χαμένη πατρίδα, ο Τζουάνες δεν θέλει να μας δώσει μια εξωραϊσμένη, ουτοπική εικόνα. Δεν διστάζει να καταδικάσει την ανικανότητα και τη διαφθορά πολλών φεουδαρχών ή να δείξει τη συμπάθειά του για τους χωρικούς που στρατολογούνταν για τη φοβερή «αγγαρεία της θάλασσας», ως κωπηλάτες δηλαδή στα βενετικά πολεμικά πλοία. Η νοσταλγία μετριάζεται από το ρεα-

2. Χφο Provenienze diverse 122b, τόμος πρώτος.

3. Για τις ανακαλύψεις αυτές βλ. κυρίως ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ 1968.

λισμό του συγγραφέα, η πικρία για τη «δυστυχισμένη πατρίδα» ελαφρώνεται, σε κάποιο βαθμό, από το χιούμορ που τον διακρίνει.

Ξεκινάει στις αναμνήσεις του περιγράφοντας τα τεράστια βενετικά οχυρώματα του Χάνδακα, με τις καστρόπορτες, τη φρουρά και την πολιτοφυλακή, με το φρούριο του λιμανιού και τα νεώρια.⁴ Στη συνέχεια αναφέρεται στην ύδρευση της πόλης και ιδίως στο περίφημο υδραγωγείο και την κρήνη του Μορεζίνι στην κεντρική πλατεία, στα εγκαίνια της οποίας παραβρέθηκε, δεκάχρονο παιδί, το 1628. Περιγράφει τους στρατώνες, τις αποθήκες πολεμοφοδίων και δημητριακών, και τα παλάτια των Βενετών αξιωματούχων στο κέντρο της πόλης.

Μετά στρέφει την προσοχή του σε μερικές σημαντικές δημόσιες τελετές και στους αξιωματούχους που συμμετείχαν σ' αυτές. Ως συμβολαιογράφος και γραμματέας στη βενετική διοίκηση, ο Τζουάνες είχε συμμετάσχει κι ο ίδιος ή τουλάχιστον είχε παρακολουθήσει εκατοντάδες τέτοιου είδους τελετές. Αναφέρεται στη θέση και τις υποχρεώσεις των φεουδαρχών, που έπρεπε να συντηρούν πολεμικά άλογα και να εμφανίζονται στις τακτικές επιθεωρήσεις του ιππικού με τον κατάλληλο οπλισμό και συνοδεία. Μας περιγράφει τις προσπάθειες των ντόπιων αρχόντων να κερδίσουν την εύνοια των Βενετών αξιωματούχων, καλώντας τους σε πολυτελή τραπέζια και σε κυνήγια στα κτήματά τους. Μιλάει στη συνέχεια για τα εξοχικά αρχοντικά των μεγάλων γαιοκτημόνων, με τους πλούσιους φρουρόκηπους – δεν παραλείπει όμως να επιστήσει την προσοχή του αναγνώστη στις σπατάλες και τη ματαιοδοξία της προνομιούχας αυτής κοινωνικής ομάδας, καθώς και στα εγκλήματα βίας που διέπρατταν συνεχώς εις βάρος των χωρικών και των αντιπάλων τους, χρησιμοποιώντας για το σκοπό αυτό τους μπράβους, τους σωματοφύλακες που συντηρούσαν στα αρχοντικά τους. Για να υπογραμμίσει το τελευταίο αυτό σημείο, ο Τζουάνες αφηγείται ένα χαρακτηριστικό περιστατικό που θυμάται από τα νεανικά του χρόνια.

Ασχολείται στη συνέχεια με τη θρησκευτική ζωή στο Χάνδακα, αρχίζοντας με την τελετή για την άφιξη ενός (καθολικού) αρχιεπισκόπου. Αναφέρεται διεξοδικά στα εκκλησιαστικά κτίρια της πρωτεύουσας, κυρίως τις μεγάλες και σημαντικές καθολικές εκκλησίες και μοναστήρια, χωρίς όμως να παραλείπει μερικούς από τους σημαντικότερους ορθόδοξους ναούς και μονές. Προσθέτει μια περιγραφή των τελετών που σχετίζονταν με ορισμένες εκκλησίες. Από το θέμα αυτό προχωρεί σε μιαν ανα-

4. Βλ. αναλυτικότερα τον «πίνακα περιεχομένων» που ο Παπαδόπουλος πρόσθεσε στο τέλος του κειμένου του (παρακάτω, σ. 173-179) και το Γενικό Ευρετήριο που συντάχθηκε από την επιμελήτρια της παρούσας έκδοσης βάσει του θεματικού ευρετηρίου της ιταλοαγγλικής έκδοσης (σ. 295-306).

φορά στον τρόπο που οι ορθόδοξοι Καστρινοί γιορτάζανε τα Χριστούγεννα, το Πάσχα και άλλες θρησκευτικές εορτές. Μιλάει με ενθουσιασμό για τα νόστιμα ψάρια, φρέσκα και παστά, που καταναλώνονταν σε μεγάλες ποσότητες απ' όσους νήστευαν το κρέας. Αφιερώνει μερικές γραμμές στο καρναβάλι, με τις ελληνικές κωμωδίες που μέχρι τουλάχιστον την έναρξη του πολέμου αποτελούσαν χαρακτηριστικό μέρος των εκδηλώσεων – αν και, λέει, γίνονταν παραστάσεις και σε άλλες εποχές.

Το επόμενο θέμα του είναι ο τρόπος ζωής των αρχόντων, αρχίζοντας με μια περιγραφή της ενδυμασίας τους. Μας παρουσιάζει τις κυρίες των αρχοντικών οικογενειών να ξεκινάνε από την πόλη, καβάλα σε μουλάρια, για να περάσουν το καλοκαίρι στα κτήματά τους στα χωριά, με μια εύθυμη συνοδεία χωρικών που τραγουδάνε και παίζουν ασκομαντούρα ή θιαμπόλι. Σταματάνε να φάνε κάτω από τη δροσερή σκιά των πλατάνων, ενώ οι υπηρέτες τούς ετοιμάζουν στεφάνια από αγριολούλουδα. Όσοι μένουν στο Χάνδακα το καλοκαίρι μπορούν να ακούσουν μουσική και τραγούδια από μικρές ορχήστρες, με δυτικά όργανα, που γυρίζουν τα βράδια στους δρόμους της πόλης παίζοντας και τραγουδώντας. Η ειδυλλιακή αυτή εικόνα διακόπτονταν, λέει, κάθε τόσο, από τις βίαιες συγκρούσεις που προκαλούσαν οι μπράβοι.

Ο Τζουάνες στρέφει τώρα τη ματιά του στη ζωή της υπαίθρου. Ζωντανεύει την περιγραφή του με μικρά ανέκδοτα, ακόμα και με συνταγές. Γράφει με ενθουσιασμό και με γνώση για τα πουλιά που κυνηγούσαν, για τα οικόσιτα ζώα, τα όσπρια, τα κηπευτικά και τα φρούτα που παράγονταν στη μεγαλόνησο. Εξαιρεί την ομορφιά του Ψηλορείτη, που είχε γίνει τόπος παραθερισμού (και κυνηγιού) για τους Καστρινοί πατριώτες του. Αφιερώνει πολλές σελίδες στα υπέροχα κρητικά κρασιά, για τα οποία ένιωθε αγιάτρευτη νοσταλγία στους τόπους της εξορίας του. Προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τις τεχνικές παραγωγής των σημαντικών αυτών προϊόντων, που εξάγονταν σε μεγάλες ποσότητες στις χώρες της βόρειας Ευρώπης. Δεν παραλείπει να περιγράψει τους ξένους ναυτικούς από τη βόρεια Ευρώπη που έρχονταν με τα καράβια να φορτώσουν κρασιά, με την ασυνήθιστη (για τους Κρητικούς) ενδυμασία και την ακαταλαβίστικη γλώσσα τους. Η τάση τους να καταναλώνουν το προϊόν σε υπερβολικές ποσότητες οδηγούσε σε διασκεδαστικά επεισόδια. Ο συγγραφέας αναφέρεται ονομαστικά σε ποικιλίες αμπέλου, μερικές από τις οποίες καλλιεργούνται σήμερα ακόμη στην Κρήτη.

Αρκετές σελίδες επίσης αφιερώνονται στη μελισσοκομία, μια αγαπημένη ασχολία του Τζουάνε από τα παιδικά του χρόνια, στην οποία επέστρεψε αργότερα στα χρόνια της εξορίας. Προσπαθεί να δώσει μια αντικειμενική εικόνα της ζωής των χωρικών: ζούσαν καλά, λέει, όταν είχαν καλούς αφέντες. Αλλά, τονίζει, «ο θάνατος για τους αγρότες» ήταν η αγγαρεία της θάλασσας, η υπηρεσία στα πολεμικά πλοία.

Εισαγωγή

Στη συνέχεια επιχειρεί να περιγράψει τους κατοίκους των τεσσάρων πόλεων που αποτελούσαν τα σημαντικά διοικητικά κέντρα της Κρήτης: Χανίων, Ρεθύμνου, Χάνδακα και Σητείας. Αναφέρεται χιουμοριστικά στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Σε μερικές σελίδες που έμειναν λευκές στο τέλος του χειρογράφου, αφηγείται ένα περιστατικό από την τελευταία φάση της πολιορκίας του Χάνδακα, το οποίο είχε παραλείψει στο χρονικό του Κρητικού Πολέμου που είχε ουσιαστικά ολοκληρώσει πριν από τη συγγραφή του *Ότσιο* (βλ. παρακάτω). Κλείνει το *Ότσιο* με μια αναφορά στην πολιτοφυλακή του Χάνδακα και στην προσπάθεια των αρχών να προετοιμάσουν νέα αγόρια για υπηρεσία στις τάξεις της, γυμνάζοντάς τα σε ειδικούς λόχους.

Ο κατάλογος όμως των θεμάτων του *Ότσιο* δίνει μόνο μια αμυδρή ιδέα του πλούτου και της γοητείας του έργου. Με το φιλικό ύφος και το χιούμορ του συγγραφέα, είναι ένα ευχάριστο ανάγνωσμα για οποιονδήποτε ενδιαφέρεται για την ιστορία του τόπου. Για τον ιστορικό ή τον ανθρωπολόγο, είναι μια πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την κοινωνία, την οικονομία, τις υλικές συνθήκες της ζωής στην πόλη και την ύπαιθρο, και για τη νοοτροπία των ανθρώπων που ζούσαν στην εποχή που μας έδωσε ένα Θεοτοκόπουλο, ένα Χορτάτση και έναν Κορνάρο.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον για τον σημερινό αναγνώστη έχουν οι σελίδες που ο Τζουάνες αφιερώνει στα πουλιά και τα ψάρια, τα γευστικά άγρια χόρτα (τις βρούβες και ιδίως τις πρικόβρουβες), τα μανιτάρια (αρτηγίτες και αγκαθίτες) και τους χοχλιούς, τα σαλιγκάρια, όλα αυτά τα δώρα του τόπου που βρίσκονταν παντού και μπορούσαν να εμπλουτίσουν τη δίαιτα και της πιο φτωχής οικογένειας χωρικών. Όσο για τα καλλιεργημένα φυτά, τα φρούτα, τα λαχανικά και τις σαλάτες, σημειώνει επανειλημμένα πόσο υπερτερούν σε γεύση και σε μέγεθος σε σύγκριση με αυτά που βρίσκει στον τόπο της εξορίας. Τώρα που μάθαμε να εκτιμούμε τις παραδοσιακές καλλιέργειες και το παλαιό μεσογειακό διαιτολόγιο, οι σελίδες που αφιερώνει σε όλα αυτά τα προϊόντα, στην ποιότητα και τη χρήση τους στην Κρήτη, θα έχουν μια ιδιαίτερη γοητεία.

Στο κείμενό του προβάλλουν με εξαιρετική ενάργεια οι σχέσεις μεταξύ υλικού και πνευματικού πολιτισμού. Τα Χριστούγεννα, π.χ., γιορτάζονται με το χριστόψωμο και με τα γουρουνόπουλα, το κρέας των οποίων, συντηρημένο με διάφορους τρόπους, συμβάλλει για μήνες στη διατροφή της οικογένειας.

Σημαντικό μέρος της γοητείας του *Ότσιο* έγκειται στις σχέσεις του συγγραφέα με το υλικό του και με τον αναγνώστη. Παρ' όλο που το κείμενό του χωρίζεται σε θεματικές ενότητες, μέσα σε κάθε ενότητα ο Τζουάνες δεν αισθάνεται την ανάγκη να

ακολουθήσει ένα αυστηρό σχέδιο. Γι' αυτόν έχει περισσότερη σημασία να καταγράψει αμέσως μια έντονη ανάμνηση που του ήλθε στο νου, παρά να διατηρήσει μια αυστηρά λογική σειρά και μια ισορροπία μεταξύ θεμάτων. Στη γλωσσική διατύπωση δεν κάνει καμιά σοβαρή προσπάθεια να υιοθετήσει τους γραμματικούς τύπους και τις συντακτικές δομές της λόγιας ιταλικής γλώσσας. Χρησιμοποιεί συχνά μακροσκελείς, σχοινοτενείς περιόδους, στις οποίες δεν λείπουν οι πλεονασμοί και οι μικρές επαναλήψεις. Ως αποτέλεσμα, το *Ότσιο* έχει σε κάποιο βαθμό το χαρακτήρα ενός «προφορικού» κειμένου, ενός κειμένου δηλαδή που προέρχεται από τη μεταγραφή μιας προφορικής αφήγησης. Όταν το διαβάζω, είναι σαν να ακούω ένα συμπαθητικό, ομιλητικό παππού, που αφήνει τις αναμνήσεις να έρχονται και να διατυπώνονται σε λέξεις χωρίς χρονικούς περιορισμούς. Αυτή άλλωστε είναι η σημασία της λέξης *Ότσιο*: ελεύθερος χρόνος.

Ο Τζουάνες όμως είναι ταυτόχρονα ένας συνειδητοποιημένος αφηγητής: από την πρώτη κιάλας σελίδα αρχίζει να διαμορφώνει και να προβάλλει μιαν εικόνα του εαυτού του. Στον πρόλογο αυτοπαρουσιάζεται ως ένας ηλικιωμένος άντρας που βασανίζεται από οδυνηρές αναμνήσεις. Το θέμα του πόνου για τη χαμένη πατρίδα επανέρχεται συχνά. Το ίδιο και το θέμα της ηλικίας: φαίνεται περήφανος που έφτασε στην πολύ προχωρημένη για την εποχή ηλικία των εβδομήντα οκτώ χρόνων (φ. 10r). Εκφράζει με συγκίνηση αλλά και με χιούμορ την πατρική του περηφάνια για τη σταδιοδρομία του μεγάλου του γιου, του Νικολάου Κομνηνού Παπαδόπουλου, που είναι «αββάς τώρα και δικός μου πατέρας» (φ. 40r) και «καθηγητής σε τούτο το φημισμένο πανεπιστήμιο» (φ. 41r). Προβάλλει τον εαυτό του ως λάτρη και γνώστη του καλού φαγητού και, ιδίως, των κρητικών κρασιών, «που έφτιαχναν τη διάθεση και εύφραιναν την καρδιά» και που τόσο υπερτερούν σε σύγκριση με τα «νεροζούμια» που αναγκάζεται να πίνει τώρα στην εξορία (φ. 82r). Ύπαινίσσεται πως είναι και λάτρη του γυναικείου κάλλους, αν και, λέει, στην ηλικία του δεν επιτρέπεται να ασχολείται με τέτοια πράγματα (φ. 10r).

Κρατάει συνεχώς στο νου του τη σχέση του ως συγγραφέα με το κοινό του. Κάθε τόσο απευθύνεται στον αναγνώστη για να τον διαβεβαιώσει για την αξιοπιστία κάποιας πληροφορίας.⁵ Είναι σαν να φαντάζεται πως έχει να κάνει με αναγνώστες ή αναγνώστριες για τους οποίους η Κρήτη είναι μια μακρινή, σχεδόν μυθική χώρα, την οποία θέλει να κάνει παρούσα και χειροπιαστή με το γράψιμό του. Από τις πληροφορίες που παρουσιάζει, λέει, «άλλες θα φανούν στον αναγνώστη παράξενες,

5. Βλ. φ. ii r, 67r, 88r, 97r.

άλλες απίστευτες κι άλλες παραμύθια, παρ' όλο που ό,τι παρουσιάζει ο συγγραφέας με άξεστη πένα και άτεχνα λόγια είναι πέρα για πέρα αληθινό» (φ. iir).

Για να καταλήξουμε όμως σε μια σωστή εκτίμηση του έργου, δεν πρέπει να επηρεαστούμε υπερβολικά από τη φαινομενική «αφέλεια» του συγγραφέα. Παρ' όλο που δεν ήταν λόγιος, με τη συνηθισμένη έννοια της λέξης, ο Τζουάνες δεν ήταν αμόρφωτος και, λόγω της ιδιότητάς του ως διοικητικού υπαλλήλου, είχε πρόσβαση σε διάφορες γραπτές πηγές. Στην περιγραφή της ορεινής περιοχής του Ψηλορείτη διακρίνουμε ίχνη μιας «αρκαδικής» νοσταλγίας για μια (δήθεν) απλή, αρχέγονη ζωή κοντά στη φύση (φ. 113r-114r). Η συσχέτιση του Ψηλορείτη με τις αρκαδικές αυτές αντιλήψεις μπορεί να μην είναι τυχαία, γιατί η λυρική παρουσίαση του Ψηλορείτη αποτελούσε κοινό τόπο της κρητικής ποίησης –αρχαιόγλωσσης, δημοτικής και ιταλόγλωσσης– από τα μέσα του 16ου αιώνα.⁶ Το ότι δεν αναφέρεται ρητά σ' αυτή τη λογοτεχνική παράδοση δεν σημαίνει αναγκαστικά πως την αγνοούσε. Δεν αποκλείεται ανάμεσα στις κωμωδίες που, όπως γράφει, είδε τις Απόκριες να ήταν κι η Πανώρια του Χορτάτση, στην οποία το σκηνικό παριστάνει, ακριβώς, τον Ψηλορείτη. Ο Τζουάνες πάντως δεν ξεχνάει εντελώς τον έμφυτο ρεαλισμό του. Σημειώνει πως οι χωρικοί του Ψηλορείτη αποτελούσαν εξαίρεση στην Κρήτη, υπό την έννοια ότι είχαν ελάχιστες φεουδαλικές υποχρεώσεις. Οι συνθήκες διαβίωσής τους ήταν σχετικά καλές σε σύγκριση με άλλες περιοχές.

Είναι γεγονός ότι σε ορισμένα σημεία η μνήμη του Τζουάνε δεν τον βοηθάει. Παραδείγματος χάρη, οι πληροφορίες που δίνει για τον πληθυσμό (φ. 3v-4r) είναι λανθασμένες και η περιγραφή της περιφοράς της εικόνας της Μεσοπαντίτισσας στους δρόμους του Χάνδακα (φ. 30r) δεν φαίνεται ακριβής.⁷ Ο ίδιος ομολογεί κάθε τόσο πως δεν είναι σίγουρος για κάποια λεπτομέρεια.⁸ Τέτοιου είδους κενά της μνήμης είναι φυσιολογικά σ' έναν ηλικιωμένον άνθρωπο που προσπαθεί να θυμηθεί με ακρίβεια καταστάσεις και γεγονότα που έχει βιώσει πριν από πολλές δεκαετίες.

Σε άλλα όμως σημεία ο Παπαδόπουλος επιμένει πως θυμάται κάτι με απόλυτη βεβαιότητα (φ. 6v, 26r). Και κατά κανόνα, εκεί που οι πληροφορίες του μπορούν να διασταυρωθούν με άλλες πηγές, ο Τζουάνες δικαιώνεται. Περιγράφει άλλωστε αντικείμενα και καταστάσεις που είχε βιώσει επί πολλά χρόνια, μαζί με εκδηλώσεις όπως τα εγκαίνια της κρήνης Μορεζίνι (φ. 6v-7r) και περιστατικά όπως η περιπέτεια ενός

6. Βλ. VINCENT 2001α.

7. Οι περιπτώσεις αυτές συζητούνται στις Σημειώσεις που ακολουθούν το κείμενο του Ότσιο.

8. Βλ. φ. 28v, 38r, 45v, 163v.

μεθυσμένου ξένου ναυτικού (φ. 127v-129v), που από τη φύση τους θα είχαν εντυπωθεί ανεξίτηλα στη μνήμη του. Αναφέρεται σχεδόν αποκλειστικά σε περιοχές και καταστάσεις που γνώριζε καλά. Από γεωγραφική άποψη αναφέρεται κυρίως στο Χάνδακα, τα άμεσα περίχωρά του, τα χωριά στα οποία είχε ο ίδιος κτήματα, το κοντινό βουνό Γιούχτα και την ορεινή περιοχή του Ψήλορείτη. Οι αναφορές του σε άλλες περιοχές, όπως το Ρέθυμνο, τα Σφακιά και το Μεραμπέλο, είναι αρκετά αόριστες. Οι διασκεδαστικές παρατηρήσεις του για το χαρακτήρα και τις επιδόσεις των Ρεθεμνιωτών βασιζονται πιθανώς στη γνωριμία του με Ρεθεμνιώτες που έρχονταν στο Χάνδακα για δικαστικές ή άλλες υποθέσεις και όχι αναγκαστικά σε δικές του επισκέψεις στην πόλη τους (φ. 160r). Στις περιγραφές του τρόπου ζωής και των εθίμων αναφέρεται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και ομάδες, από τους χωρικούς και τους εργάτες του λιμανιού στους Βενετούς και Κρητικούς Ευγενείς, εστιάζει όμως τη ματιά του ιδιαίτερα στα μεσαία, σχετικά ευκατάστατα στρώματα, στα οποία ανήκε κι ο ίδιος.

Πάντως, σε τελική ανάλυση, η συμβολή του Τζουάνε στην ιστορία και την ιστορική ανθρωπολογία αποτελεί μόνο μία πλευρά της σημασίας του έργου του. Σε αντίθεση με τον τεράστιο όγκο των αρχειακών και δευτερογενών πηγών που διαθέτουμε για τη βενετοκρατούμενη Κρήτη (από τις εκθέσεις των Βενετών αξιωματούχων στα αναρίθμητα συμβόλαια, διαθήκες και άλλα έγγραφα που φυλάσσονται στα αρχεία της Βενετίας, από τους χάρτες και τα σχεδιαγράμματα των μηχανικών στα συγγράμματα των σύγχρονων ιστορικών, και από τις σημειώσεις των περιηγητών στα λογοτεχνικά δημιουργήματα των Κρητικών) το βιβλίο του Παπαδόπουλου έχει τη σπάνια ιδιότητα να μας προσφέρει μια πλατιά και πολυδιάστατη εικόνα της ζωής στη μεγαλόνησο, φιλτραρισμένη από τη δεχτικότητα, τις αντιλήψεις και τη μνήμη ενός συγκεκριμένου ατόμου.⁹ Στο τέλος της ζωής του, ο Τζουάνε ανακαλεί στη μνήμη του και παρουσιάζει με όσο του είναι δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια την εικόνα της χαμένης πατρίδας που θέλει να κληροδοτήσει σ' έναν υποτιθέμενον αναγνώστη. Σήμερα, που οι ιστορικοί ενδιαφέρονται όλο και περισσότερο για τη μικροϊστορία και τις βιωμένες εμπειρίες του μέσου ανθρώπου, τα απομνημονεύματα του Τζουάνε Παπαδόπουλου αποκτούν ακόμα περισσότερη σημασία.

9. Θα ήταν αδύνατο να παραθέσουμε έστω και δειγματοληπτική βιβλιογραφία του δημοσιευμένου πρωτογενούς υλικού. Βλ. ενδεικτικά τα ευρετήρια των περιοδικών *Θησαυρίσματα* (στην ιστοσελίδα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, www.istitutoellenico.org) και *Κρητικά Χρονικά* (στην ιστοσελίδα του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης, www.historical-museum.gr), καθώς και τους καταλόγους δημοσιευμάτων του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών στην Αθήνα (www.eie.gr) και της Βικελαιάς Δημοτικής Βιβλιοθήκης στο Ηράκλειο (www.heraklion.gr/vikelaiia).

Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ *ΟΤΣΙΟ* ΚΑΙ Η ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ

Το *Ότσιο* πρωτοπαρουσιάστηκε στον επιστημονικό κόσμο πριν από σαράντα και περισσότερα χρόνια, από τον Νίκο Παναγιωτάκη.¹⁰ Η παρούσα έκδοση, η πρώτη σε ελληνική μετάφραση, αφιερώνεται σ' αυτό τον κορυφαίο επιστήμονα, που ήθελε πολύ να το δει τυπωμένο και που με τις συμβουλές, την ενθάρρυνση και τη φιλική του παρότρυνση συνέβαλε πολύ στο να υλοποιηθεί αυτό το όνειρο. Το έργο εκδόθηκε τελικά, όπως αναφέραμε, το 2007 από το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, σε κριτική έκδοση, με αγγλική μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια και γλωσσάρια του Alfred Vincent.

Το ιδιόγραφο, ιταλόγλωσσο χειρόγραφο του *Ότσιο* ανακαλύφθηκε αρχικά στο Μουσείο Κορρέρ (Correr) της Βενετίας από τον Χανιώτη δικηγόρο Ιωάννη Σκουλά, ο οποίος έδειξε αποσπάσματα σε μικροφίλμ στον καθηγητή Παναγιωτάκη. Στη συνέχεια, στα πλαίσια των ερευνών του στο Μουσείο Κορρέρ το 1968, ο Παναγιωτάκης το εντόπισε για δεύτερη φορά και το μνημόνευσε στη σημαντική του μελέτη «Ερευναι εν Βενετία» (ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ 1968). Από τότε μέχρι την κυκλοφορία της πρώτης έκδοσης (2007), αρκετοί ερευνητές συμβουλευτήκαν το χειρόγραφο, αναφέροντας τις πληροφορίες που παρέχει σε συγκεκριμένα θέματα ή και δημοσιεύοντας μικρά αποσπάσματα.¹¹ Ο συγγραφέας της Εισαγωγής ετούτης αντέγραψε ολόκληρο το κείμενο στη δεκαετία του 1980 και το χρησιμοποίησε σε διάφορα δημοσιεύματα. Το 1985 ο Ι. Σκουλάς έστειλε μια σύντομη περιγραφή του *Ότσιο* στην Ακαδημία Αθηνών.¹² Στο δημοσίευμα εκφράζει την πρόθεσή του να εκδώσει το κείμενο, αλλά η έκδοση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε. Για να μη μείνει το *Ότσιο* ανέκδοτο και απρόσιτο στο κοινό, ο Παναγιωτάκης ανέθεσε στον γράφοντα να ετοιμάσει την κριτική έκδοση του ιταλικού κειμένου μαζί με αγγλική μετάφραση. Στο μεταξύ ο ίδιος ο Παναγιωτάκης, σε μια διάλεξη στη γενέτειρά του, το Ηράκλειο, παρουσίασε το *Ότσιο* στους συμπολίτες του Παπαδόπουλου, και του ίδιου, το 1996, διαβάζοντας αποσπάσματα του κειμένου σε δική του ελληνική μετάφραση. Το κείμενο της διάλεξης δημοσιεύθηκε το 2000 και υπήρξε η μόνη διεξοδική παρουσίαση του έργου μέχρι την κυκλοφορία της πρώτης έκδοσης.¹³

10. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ 1968: 81, σημ. 66, και ανατύπωση στο ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ 1989: 87, σημ. 66.

11. Π.χ. Vincent στο ΦΟΣΚΟΛΟΣ 1980: ιθ', σημ. 21· ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ 1990α: 147-150· VINCENT 1997: 125, 126, 152, 153, 154, 155, 156· ΠΑΠΑΔΑΚΗ 1995β: 50, σημ. 44, 87, σημ. 10, 97, σημ. 25, 114, 129, 181.

12. ΣΚΟΥΛΑΣ 1985: 378.

13. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ 2000: 80-82.

Σκοπός εκείνης της έκδοσης ήταν να κάνει το έργο προσιτό, στο πρωτότυπο και σε μια διεθνή γλώσσα, στο διεθνές επιστημονικό κοινό. Για το σκοπό αυτό συμπεριλαμβάνει στην Εισαγωγή μια εκτενή αναφορά στο ιταλικό γλωσσικό ιδίωμα του Παπαδόπουλου, το οποίο έχει αρκετό ενδιαφέρον για γλωσσολόγους και ιταλιστές. Προστέθηκαν επίσης εκτενείς σημειώσεις, ιταλοαγγλικό γλωσσάριο, πίνακες ελληνικών λέξεων, ονομάτων προσώπων και τοπωνυμίων, και ένα γενικό θεματικό ευρετήριο.

Η παρούσα ελληνική απόδοση του Ότιο έγινε, όπως αναφέραμε, από τη Ναταλία Δεληγιαννάκη. Τα υπόλοιπα μέρη του βιβλίου, για τα οποία ο Alfred Vincent είναι υπεύθυνος, αποτελούν διασκευή, για Έλληνες αναγνώστες, του αγγλικού πρωτότυπου. Η διεξοδική εισαγωγή στη γλώσσα του Παπαδόπουλου αντικαταστάθηκε με μια σύντομη αναφορά. Το ίδιο ισχύει για τις σελίδες που αφιερώθηκαν στη μεθοδολογία της κριτικής έκδοσης. Το ιταλικό γλωσσάριο παραλείφθηκε εντελώς, και οι πίνακες ονομάτων και τοπωνυμίων ενσωματώθηκαν στο Γενικό Ευρετήριο.

Η ΕΠΟΧΗ ΚΑΙ Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΤΖΟΥΑΝΕ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Οι πρώτες δεκαετίες της ζωής του Τζουάνε συμπίπτουν με την τελευταία εποχή της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη. Το 1618, την πιθανή χρονιά της γέννησής του, ο πόλεμος της Βενετίας με τους Αυστριακούς, στον οποίο συμμετείχαν και Κρητικοί, είχε καταλήξει σε συνθήκη ειρήνης.¹⁴ Στις δύομισι δεκαετίες που ακολούθησαν, παρά το φόβο μιας οθωμανικής εισβολής, η ειρήνη διατηρήθηκε. Τουλάχιστον για τα προνομιούχα μέλη της κρητικής κοινωνίας, ήταν χρόνια σχετικής ευημερίας. Οι βενετοκρητικές αρχοντικές οικογένειες διατηρούσαν τα παλιά τους προνόμια, οι τάξεις τους όμως ενισχύονταν με νέο αίμα. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο Μάρκος Πάντιμος και ο γιος του Αντώνιος, ο συγγραφέας του ιταλόγλωσσου θεατρικού έργου *L'amorosa fede* (*Ερωτική πίστη*). Ο Μάρκος, γιος ενός ορθόδοξου παπά από το Ρέθυμνο, σπούδασε νομικά στην Πάδοβα, σταδιοδρόμησε στο Χάνδακα ως δικηγόρος και αγόρασε κτήματα στην περιοχή, μπαίνοντας έτσι, ουσιαστικά, στην τάξη των φεουδαρχών.¹⁵ Οι πόλεις της βόρειας ακτής, και ιδίως ο Χάνδακας, είχαν αναπτυχθεί σε σημαντικά εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα. Με τους εκατοντάδες Ιταλούς, Δαλματούς και Αλβανούς στρατιώτες της φρουράς, με τους πολυάριθμους

14. Για τις επιπτώσεις του πολέμου αυτού στην Κρήτη βλ. πρόχειρα VINCENT 2001β.

15. Βλ. Vincent στο PANDIMO 2003: xxxi.

ξένους εμπόρους, ναυτικούς και άλλους επισκέπτες, ο Χάνδακας έδινε την εικόνα ενός αξιόλογου, κοσμοπολίτικου αστικού κέντρου.

Τα παιδικά και νεανικά χρόνια του Τζουάνε συμπίπτουν επίσης με την τελευταία περίοδο της ακμής του βενετοκρητικού πολιτισμού – του πολιτισμού αυτού που ήταν το αποτέλεσμα μιας δημιουργικής συνάντησης ντόπιων παραδόσεων με έργα και τάσεις της ιταλικής Αναγέννησης και του Μπαρόκ.¹⁶ Στη ζωγραφική, η «βενετοκρητική» σχολή από την οποία είχε ξεκινήσει ο μεγάλος Θεοτοκόπουλος (περ. 1541-1614) εξακολουθούσε να δίνει καρπούς, με μια πλειάδα ζωγράφων όπως ο Εμμανουήλ Λαμπάρδος και ο Ιωάννης Παλλαδάς.¹⁷ Στη γλυπτική, Κρητικοί καλλιτέχνες δημιουργούσαν αξιόλογα έργα, όπως τα γλυπτά της κρήνης Μορεζίνι, που σώζονται μέχρι σήμερα, από το εργαστήρι του Θωμά Μπενέτου.¹⁸ Τα θεατρικά έργα του Γεωργίου Χορτάτση, του «πατέρα του νεοελληνικού θεάτρου», γραμμένα πιθανώς στο τέλος του προηγούμενου αιώνα, παίζονταν και διαβάζονταν ακόμα, και η παράδοση που ο Χορτάτσης είχε εγκαινιάσει βρήκε νέους συνεχιστές, όπως τον Καστρινό φεουδάρχη Μαρκαντώνιο Φόσκολο (περ. 1597-1662) και τον Ρεθύμνιο Ιωάννη Ανδρέα Τρώιλο.¹⁹ Μερικά σημαντικά έργα, όπως η *Ερωφίλη* του Χορτάτση και η ανώνυμη *Βοσκοπούλα*, κυκλοφόρησαν σε έντυπες εκδόσεις. Στη μουσική επίσης, η γνωριμία εκπροσώπων της βυζαντινής μονωδικής παράδοσης με τη δυτική πολυφωνία είχε αρχίσει από καιρό να δίνει ενδιαφέροντα αποτελέσματα.²⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Παπαδόπουλος αναφέρεται, σε διαφορετικά μέρη του χειρογράφου του, και στους λαϊκούς χορούς με την κρητική ασκομαντούρα και το θιαμπόλι, και στα μουσικά σχήματα με τσίτερες και άλλα δυτικά όργανα που υπήρχαν στο Χάνδακα.²¹ Η τελευταία αυτή άνηση του βενετοκρητικού πολιτισμού δίνει μια ιδιαίτερη «γεύση» –και σημασία– στα χρόνια της νεότητας του συγγραφέα μας.

16. Βλ. τις μελέτες των Holton, Μαλτέζου, Bancroft-Marcus, Vincent, Puchner, Bakker και Alexίου στο HOLTON 1997. Για την έννοια όμως της Κρητικής Αναγέννησης βλ. τις κριτικές παρατηρήσεις του ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ 2000.

17. Για μια συνθετική παρουσίαση της ζωγραφικής και της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής επί Βενετοκρατίας βλ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ 1988, ιδίως (για την εποχή του Παπαδόπουλου) 278-288.

18. Βλ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ 1974: 261-264.

19. Βλ. (για τον Χορτάτση) ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ 1993, (για τον Φόσκολο) VINCENT 1997: 133-137 και (για τον Τρώιλο) PUCHNER 1997: 181-183.

20. Για τις εξελίξεις στην κρητική μουσική βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ 1990α.

21. Βλ. φ. 69r-v, 74r, 76v, 149r-v.

Ο ίδιος είχε προσωπική γνωριμία με σημαντικούς εκπροσώπους της πολιτιστικής ζωής της μεγαλονήσου. Η σύζυγός του ήταν ανιψιά του διακεκριμένου γιατρού και αρχαιόγλωσσου συγγραφέα Αθανάσιου Πρικη (βλ. παρακάτω). Ο λόγιος ιερομόναχος Γεράσιμος Βλάχος ήταν νουνός του γιου του.²² Και από τη θέση του ως κρατικού γραμματέα και συμβολαιογράφου, ο Παπαδόπουλος θα είχε έλθει σε επαφή με όσους Καστρινούς συμμετείχαν στη δημόσια ζωή, όπως π.χ. ο φεουδάρχης και θεατρικός συγγραφέας Μαρκαντώνιος Φόσκολος.

Είναι γεγονός ότι στο *Ότσιο* ο Παπαδόπουλος δεν αναφέρεται ονομαστικά σε κανένα λογοτεχνικό έργο ή συγγραφέα, ούτε βέβαια σε ζωγράφους ή άλλους καλλιτέχνες. Υπάρχουν όμως, διάσπαρτες στο έργο του, έμμεσες ή άμεσες αναφορές σε πολλές χαρακτηριστικές όψεις του βενετοκρητικού πολιτισμού. Αναφέρεται μεταξύ άλλων στα τραγούδια (και «μαδριγάλια»), με ελληνικούς και ιταλικούς στίχους, που τραγουδούσαν τα παιδιά στους δρόμους του Χάνδακα, γιορτάζοντας το θάνατο ενός μισητού φεουδάρχη που τυραννούσε τον κόσμο με τους μπράβους του (φ. 25v): αναφέρει τις ελληνικές κωμωδίες που παίζονταν «τις Απόκριες και άλλες εποχές» (φ. 66r-v): μιλάει λίγο ειρωνικά για τα υποτιθέμενα ταλέντα των Ρεθεμνιωτών, που όλοι, όπως λέει, «είχαν μια φυσική κλίση να κάνουν τον ποιητή» (φ. 159v): μιλάει για τις μικρές ορχήστρες που γύριζαν τα καλοκαιρινά βράδια στους δρόμους του Χάνδακα (φ. 76v-78r): αναφέρεται συνοπτικά στα γλυπτά της κρήνης Μορεζίνι και ιδίως στο χαμένο τώρα άγαλμα του Ποσειδώνα, από το οποίο η κρήνη πήρε τη λαϊκή της ονομασία, του «Τζιγάντε» (φ. 5v-6r): μιλάει, τέλος, διεξοδικά για τις «γκιόστρες», τα κονταροχτυπήματα, που ακόμη και στη διάρκεια της πολιορκίας εξακολουθούσαν να διοργανώνονται στους δρόμους του Χάνδακα από τους Βενετούς αξιωματούχους (φ. 40r-43r).

Έστω κι αν δεν ανήκαν στις ανώτερες βαθμίδες της βενετοκρητικής ελίτ, οι Παπαδόπουλοι ήταν μια ευκατάστατη οικογένεια με αρκετά υψηλή θέση στην κοινωνική ιεραρχία. Ήδη από το 1300 είχαν λάβει ειδικά προνόμια από τις βενετικές αρχές.²³ Σε νοταριακά έγγραφα αναφέρονται συνήθως ως «molto magnifico» ή «molto illustre

22. LEGRAND 1963: III, 363. Για τον Βλάχο βλ. ΤΑΤΑΚΗΣ 1973.

23. Κρατικό Αρχείο Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia, στο εξής: ASV), Duca di Candia, busta 7, Ducali e lettere ricevute, filza 7: Receptarum, φ. 40r-v. Πρόκειται για το πιστοποιητικό απονομής στον Τζουάνε του τίτλου του Κρητικού Ευγενή από τον Γενικό Προβλεπτή Στρατευμάτων Girolamo Battaglia (Battaglia).